

Жұматайұлы Самат

докторанты

Сайлаубаева Нұргүл Ерназарқызы

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ

к. Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДА РЕСЕЙДІҢ МЕМЛЕКЕТТІК ДУМАСЫНДА ДАЛА ОБЛЫСЫ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ ӨКІЛДІГІ

Аннотация: бұл мақалада XX ғасырдың басындағы Ресейдің Мемлекеттік Думасында дала аймағы тұрғындарының мәселелерін ұсыну, ғылыми тұрғыдан қарастырылады. Авторлар Бірінші және Екінші Мемлекеттік Думаның шектеулі өкілеттіктеріне қарамастан, қазақ зиялыларына бұқара үлкен үмітпен қарап, сайлау науқанына қатыса отырып, патша өкіметінен өмір сүру жағдайын жақсартуды бейбіт жолмен шешулерін сұрайды. Мақала авторлары, патша өкіметінің Дала аймағының бұратана тұрғындарын ашықтан ашық кемсітуне қарамастан, жергілікті сайлауды ұйымдастырушылардың шамадан тыс бұрмалауы бола тұрса да, бұл Ресейдегі парламентаризмнің қалыптасып келе жатқанына және оның ұлттық аймақтардағы сайлау болғанын атап өтеді. Мемлекеттік Думаға сайлау кезінде көшпелілердің құқығын қорғау үшін Думаны қолдануға шақырған Ә.Бөкейханов, С.Косшыгулов, Н. Ноременов тәрізді прогрессивті қазақ демократиялық зиялылары оның қызметін күшейтті. Жалпы, өлке тұрғындарының Мемлекеттік Думаға қатысуы және сайлаулардың өзі бұқараның зияткерлік саяси өсуіне ықпал етті, олардың санасын конституциялық елестен босатудың қажетті кезеңі мен шарты болды.

Ключевые слова: дала аймағы, Мемлекеттік Дума, патшалық автократия, парламентаризм, қазақтың демократиялық зиялылары, көшпенділер, конституциялық иллюзиялар.

Жуматай Самат

докторант

Сайлаубаева Нургул Ерназар қызы

канд. ист. наук, доцент

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

г. Нур-Султан, Республика Казахстан

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО ЖИТЕЛЕЙ СТЕПНОЙ ОБЛАСТИ В ГОСУДАРСТВЕННОЙ ДУМЕ РОССИИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация: в статье рассматривается, с научной точки зрения, представление проблем жителей Степного края в Государственной Думе России начала XX века. Авторы, несмотря на ограниченные полномочия первой и второй Государственной Думы, с большой надеждой смотрят на казахскую интеллигенцию и, участвуя в избирательных кампаниях, просят царскую власть мирно решать вопросы по улучшению условий их жизни. Авторы статьи отмечают, что, несмотря на откровенную дискриминацию царской власти по отношению к коренным жителям степной зоны и чрезмерную фальсификацию организаторов местных выборов, это свидетельствует о становлении парламентаризма в России и о том, что это были выборы в национальных регионах. Представители прогрессивной казахской демократической интеллигенции, такие как А. Букейханов, С. Косшыгулов, Н. Ноременов, призванные использовать Думу для защиты прав кочевников при выборах в Государственную Думу, усилили их деятельность. В целом участие жителей края в деятельности Государственной Думы и сами выборы способствовали интеллектуальному и политическому развитию народа, стали необходимым этапом и условием освобождения их сознания от конституционной иллюзии.

Ключевые слова: степной регион, Государственная Дума, царское самодержавие, парламентаризм, казахская демократическая интеллигенция, кочевники, конституционные иллюзии.

Дала генерал-губернаторлығы (кең таралған ресми емес атауы – дала аймағы) Германия мен Австрия – Венгрияның бүкіл аумағына тең немесе, мысалы, Еуропалық Ресей аумағының 1/5 бөлігіне сәйкес келетін үлкен аумаққа таралған. Дала өлкесінің жалпы кеңістігі миллион шаршы шақырымнан астам аумақты алып жатты.

Дала генерал-губернаторлығы 1882 жылы Ұлттық-әкімшілік реформаларды жүргізу, транзиттік жолдарды салу, қалаларды, өнеркәсіп пен сауда байланыстарын дамыту үшін құрылды. Ол 1917 жылдың наурызына дейін созылды. Үш онжылдықта аймақта өнеркәсіп дамып, жұмысшы табы қалыптаса бастады. Ресейдің орталық аймақтарынан келген иммигранттардың үлкен массасы ауылшаруашылық нысандарын өзгертті және аймақтың жаңа аграрлық секторын құрады. Өлке белсенді саяси және қоғамдық өмірге оянды. Аймақтың қашықтығы мен артта қалуына қарамастан, барлық жағынан Ресейдің барлық дерлік саяси күштерінің өкілдері болды: Социал-демократтар, Социалистік революционерлер, либералдар, монархистер.

Дала өлкесінің, сондай – ақ Ресейдің дамуындағы ең драмалық сәт-бұл мемлекеттік думаға сайлау. Мемлекеттік думаны құру жобасы 6 жылы 1905 тамызда жарияланды, осы Ережеге сәйкес Думаға Мемлекеттік кеңестің жанындағы кеңесші мекеменің рөлі берілді, ол Думаға дейін де, одан да жоғары болды. Мемлекеттік дума Қазақстан халқының көпшілігінің алдында пісіп-жетілген проблемаларды талқылауға және шешуге болатын жоғары форум болып көрінді. Көптеген адамдар қолданыстағы жүйені парламенттік жолмен демократияландыруға үлкен үміт артты деп айту артық болмас еді.

Патша үкіметі мен жергілікті билік органдарының қазақтарға сайлау құқығын бергісі келмеуі жергілікті халық арасында петициялық қозғалыстың жалғасуына әкелді. Мәселен, Семей облысының қазақ халқының өкілдері үкіметтің саясатына наразылықтарын және жергілікті тұрғындарды сайлауға қатысу құқығынан айырумен келіспейтіндіктерін білдірді. Олар «жынысына, ұлтына және дініне қарамай, жалпыға бірдей, тікелей және тең дауыс беру арқылы пропорционалды өкілдікті дұрыс деп тапты...»[1, 27-бет]. Қарқаралы

уезіндегі Куянды жәрменкесінде 1905 жылдың жазында қабылданған Қарқаралы петициясы да кеңінен танымал болды. Оған 15 мың адам қол қойды. Петицияда Дала өлкесінің күрделі мәселелерін айғақтайтын талаптардың тұтас пакеті ұсынылды. Бұл құжаттағы орталық орын депутаттардың қатысуына берілді

Мемлекеттік Думадағы Дала өлкесі [2, 33 б.]. Құжатты қазақ демократиялық зиялыларының өкілдері – Ә.Бөкейханов, ж. Ақпаев, басқа да тұлғалар дайындады және газеттерде жарияланды.

1905 жылы 17 қазанда қазақ тіліне аударылған Манифест өлкенің көшпелі ауылдарына тарады. Грамотаны білетін адамдар заңның мазмұнын халыққа жеткізді. «1905 жылдың қазан айының соңында, – деп жазды Ә.Бөкейханов I Мемлекеттік Думаның 10 жылдығына арналған естеліктерінде,-Омбыда тұратын зиялы қырғыздар манифесті 17 қазанда қырғыз тіліне аударып, жергілікті газеттердің цензоры батасымен – вице – губернаторға Ақмола облыстық баспаханасында басып шығарып, далаға 10 000 дана жіберді. Қырғыздардың ұтқырлығының арқасында қысқа уақыт ішінде манифест бүкіл даланың меншігіне айналды. Барлық жерде қырғыздар үлкен және кіші съездерге жиналды... манифестті оқып, оған түсініктеме берді, Мемлекеттік Думаға болашақ сайлау туралы мәселелерді талқылады. Ең шалғай болыстардың қырғыздары дала қалаларына барып, қалалық митингтерге қатысты..."[3, 6-бет].

1905 жылы 11 желтоқсанда Мемлекеттік Думаға сайлау туралы ережеге өзгерістер енгізу туралы Жарлық шықты. Сайлау туралы ережеге, атап айтқанда, «Польша губернияларында, Орал және Торғай облыстарында, сібір губерниялары мен облыстарында, дала және Түркістан генерал-губернаторларында және Кавказда Жергілікті, сондай-ақ көшпелі шетелдіктер арасында сайлау ерекше ережелер негізінде өткізілуі тиіс»деген қосымша енгізілді[4, 16-бет]. Дегенмен, бұрынғысынша сайлауға әйелдер, 25 жасқа толмаған адамдар, оқушылар, әскери қызметшілер, халықтың кейбір басқа топтары жіберілмеді. Бірақ қазақ депутаттарының көпшілігін Думаға сайлай алмауының басты себептерінің бірі «Мемлекеттік Думаға орыс тілін білмейтіндер сайлана алмайды»деген ереже болды[5, 9-бет].

Ресей империясының кейбір облыстарында ауыл тұрғындары үшін төрт сатылы сайлау енгізілді, мысалы, Ақмола. Басында он үйден бір үй иесі есебінен болыс жиналысының мүшелері сайланды, олар өз кезегінде уәкілдерді әр мың тұрғынға бір – бірден, бірақ бір болысқа кемінде екі және төрттен аспайтын есеппен сайлады. Болыстық уәкілдер таңдаушылардың уездік съезінде сайланды, олардың саны мынадай түрде бөлінді: Омбы уезінен – 1 таңдаушы, Петропавл уезінен – 3, Көкшетау уезінен – 5, Атбасар уезінен – 1, Ақмоладан – 1. Содан кейін, уездің ауылдық тұрғындары сайлаған 11 сайлаушы 9 қалалық сайлаушылармен бірге облыстық съезде орыс халқынан Думаның бір мүшесін сайлады [6, 116-бет]. Ақмола, Семей, Орал және Торғай облыстарының қазақ халқы үшін сайлаудың екі сатылы тәртібі бекітілді.

Думаға сайлау ережелеріне сәйкес дала аймағының сайлаушылары жергілікті байырғы тұрғындар мен Еуропалық тұрғындарға бөлінді. Жергілікті қазақ халқының 70% құрайтын және 10 депутат сайлануы тиіс болған Қазақстанның батыс солтүстік аудандарынан қазақтар 4 депутат, ал тұрғындардың 30% құрайтын орыс халқы – 6 депутат сайлады [7, Л. 4].

Біз қарастырып отырған аймақта I Мемлекеттік Думаға сайлау қиын жағдайда өтті. Дала аймағы әскери ережелер жарияланған жерлер тізіміне кірді (1906 жылғы 4 қаңтардағы Жарлық), бұл әкімшілік озбырлыққа шексіз мүмкіндіктер туғызды. Дала өлкесінің байырғы тұрғындарының айқын дискриминациясына, сайлау ұйымдастырушыларының жергілікті жерлердегі шектен шығуына қарамастан, бұл Ресейде және оның ұлттық шетінде парламентаризмнің қалыптасуына негіз болған алғашқы сайлау болды. Мемлекеттік Думаға сайлау кезінде көшпелілердің құқықтарын қорғау үшін думаны пайдалануға шақыратын озық қазақ демократиялық интеллигенциясы өз қызметін жандандырды.

Қазақ даласының I Думасындағы сайлау науқаны 1906 жылдың сәуір айының соңында басталды, осы уақытта Мемлекеттік дума жұмысқа кірісті, ал Семей облысының болыстарында сайлаушылар тізімін тексере алды [8, 73-б.]. Негізгі сайлауалды күрес Далалық өлкенің Омбы, Ақмола, Семей, Петро-

павл, Өскемен қалаларында өрбіді. Социал-демократтар айтарлықтай белсенділік танытты.

Социал-демократтармен қатар Омбы, Семей және Өскеменде кадет партиясының жақтастары сайлау науқанына белсенді қатысты.

Жалпы, қоғамдық өмірдің біршама жандануына қарамастан, патша әкімшілігінің қудалауы мен кедергілеріне, дала аймағында жұмыс істейтін партиялық-саяси күштердің аздығына байланысты сайлау алдындағы үгіт, әсіресе ауылдық жерлерде кең көлемде болған жоқ. Нәтижесінде, Дала өлкесінің қалаларында да халықтың едәуір бөлігі сайлауды елемеді. Далалық өлкенің, соның ішінде Омбы қалаларының тұрғындарын сайлауға қатысу көрсеткішін келесі кесте бойынша байқауға болады: [9, 253 б.].

Қалалардың атауы	Халықтың жалпы саны	Сайлауға жіберілген барлық тұлғалар	Сайлауға қатысқан сайлаушылар саны		Таңдалған таңдаушылар саны
			Адам саны	% жалпы санына сайлаушылар	
Омск	75376	4987	1752	35	4
Акмолинск	9688	551	238	43,1	1
Атбасар	3038	325	106	32,6	1
Кокчетав	4962	640	403	62,9	1
Каркаралинск					
Петропавловск	19688	2468	732	29,6	2
Семипалатинск	30000	3172	1049	45,8	2

Кестеден көріп отырғанымыздай, Омбы, Атбасар және Петропавл қалаларында халықтың сайлауға қатысу көрсеткіші айтарлықтай төмен болды. Сайлауға Көкшетау мен Семей тұрғындары белсене қатысты.

Сібір казак әскері мен Ақмола облысынан I Мемлекеттік Думаға и.п. Лаптев пен В. И. Ишерский сайланды. Сібір казак әскерінің сайланған заңгері И.П. Лаптев (1869–1917) білімі бойынша заңгер, салық инспекторы қызметін атқарды, «қырғыз-қайсақ тілі бойынша материалдардың» авторы, Омбы ғылыми және ағарту қоғамдарының белсенді мүшесі болды. Ақмола облысының орыс тұрғындарынан Депутат дәрігер и. в. Ишерский (1872–1942) со-

циал-демократтармен ұсынылды. Ол Омбыда жұмыс істеді, революциялық қызметі үшін билік 1906 жылдың қаңтарында қудаланды. ол Тобольск губерниясына жіберілді, бірақ сайлаушылардың өтініші бойынша Омбыға қайтарылды, онда ол 15 жылы 1906 Маусымда көпшілік дауыспен Думаның мүшесі болып сайланды.

Семей облысының орыс халқынан і Думаға облыстық статистика комитетінің кадеттер қолдаған шенеунігі Н.Я. Коншин өтті. Мәскеу университетіндегі студенттік «тәртіпсіздіктерге» қатысқаны үшін ол Тверьдегі Отанына жер аударылды. Содан кейін ол Ярославль Демидов лицейіне түсіп, онда ол халық ағарту үйірмесіне кірді. 1887 жылы «мемлекеттік қылмыс» деген айыппен Дала өлкесіне жер аударылды. Омбыда біраз уақыт тұрып, содан кейін Семейге қоныстанды, онда оның жан-жақты қызметі өтті. Мұнда Н. Коншин алқабилердің адвокаты болып жұмыс істеді, «Семей парағы», «Семей өлкесі» газеттерінің редакторы болды, көптеген Сібір және Ресей басылымдарында ынтымақтастық жасады, бастауыш білім беру туралы қамқорлық қоғамының белсенді қайраткері болды [10, 138-бет].

1906 ж. маусымда Семей облысының қазақ халқынан таңдаушылардың алғашқы жиналысы 1906 ж. 10 маусымда облыс орталығында Халық үйі ғимаратында өтті. Жиналысқа 150-ден астам адам қатысты. Жиналыс Сейтенов болысының басқарушысы Т.Норекеновтың төрағалығымен өтті және облыстан Мемлекеттік Дума мүшелігіне кандидаттарды іріктеуге арналды. Жиналғандар алдында Т.Норекеновтен басқа Әлихан Бөкейханов және басқа да қазақ зиялыларының өкілдері сөз сөйледі. Олардың бастамасы бойынша парламенттегі депутаттар қызметінің бағдарламасына қоныс аударуды, көшпелілерді Жерге орналастыруды дереу тоқтата тұру, білім беруге, халық сотына, дінге байланысты туындаған мәселелерді шешу талаптары енгізілді [11, 121-бет].

Қазақ халқының дума депутаттығына үміткерлердің бірі кадет партиясының өкілі А.Н. Бөкейханов болды (1870 – 1937). Омбы техникалық мектебін, кейінірек Санкт-Петербург орман институтын бітіргеннен кейін ол үлкен ғылыми және публицистикалық қызмет атқарды, Орыс Географиялық қоғамының

Батыс Сібір бөлімінің белсенді мүшесі болды. Ә. н.Бөкейхановтың білімі мен зерттеулері өте жан-жақты және ауқымды болды: ол тарихшы және этнограф, географ және статист болды. Өз-бабының хкқо бүркеншік атпен «Степняк». Талантты публицист бола отырып, ол «Киргизская Степная газета» – «Дала уәлаятының газеті», «Степной пионер», «Степной край», «Семипалатинские областинские ведомости» сияқты Дала өлкесінің көптеген мерзімді басылымдарымен ынтымақтасқан.

1905 ж. қарашада А. Н. Бөкейханов Мәскеуде өткен земство және қала қайраткерлерінің кезекті Съезіне қатысты. Мәскеуден оралғаннан кейін А.Н. Бөкейханов сайлау науқанына белсене кірісті.

Дала өлкесінің әкімшілігі Ә. н.Бөкейхановтың Дума депутаттығына сайлануынан қауіптеніп, қазақ халқы өзінің танымал көшбасшысын өкілдік жиналыс мүшелігіне таңдайтынына күмән келтірмеді. Бұл қазақ көшбасшысын тұтқындау мен түрмеде ұстаудың негізгі себебі болды. 1906 ж. 15 сәуірде Ә.н. Бөкейхановты Павлодар түрмесінен Омбыға ауыстырады, одан оны Қарқаралы уезінің тоқырау болысынан таңдаушы болып сайланатыны белгілі болған кезде 30 Сәуірде босатады. Мемлекеттік Дума мүшелігіне сайлау Семей қаласында 1906 жылдың 15 маусымына тағайындалды. Осыған орай «Семей листок» газеті келесі жолдарды басып шығарды: «15 маусымда Семей қаласында Омбы сот палатасының прокуроры Г.Висковатовтың төрағалығымен Семей облысының қырғыз халқынан Мемлекеттік Думаға мүшелікке сайлау өтті. Бір ауыздан Қарқаралы уезінің қырғыз ғалымы Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов сайланды.

Редакция қырғыз халқын осындай сайлау нәтижесімен құттықтайды, өйткені г. Бөкейханов тұлғасында қырғыздар Мемлекеттік Думада олардың мүдделері үшін нағыз күрескерге ие болады, онда ол басқа ешкім сияқты қырғыздардың барлық қажеттіліктері мен тілектерін біле алмайды» [12, л. 14].

Бірінші шақырылған Мемлекеттік Думаның жұмысына қатысу үшін Ә. н.Бөкейханов 1906 жылғы 3 шілдеде ғана Петербургке шығып, I Дума таратылғанға дейін өзі тағайындалған жерге жетті. 1906 жылдың 9 шілдесінде I

Мемлекеттік дума таратылып, оның депутаттары мәжбүрлеп таратылды. Бірақ Думаның I мүшелерінің көпшілігі оны мәжбүрлеп таратумен келіспей, Выборг қаласында жасырын түрде жиналды, онда олар патшаға үндеу және «Выборг үндеуі» деп аталатын «халыққа – халық өкілдерінен» бөлек үндеу дайындады. Тарихи үндеуге 200-ден астам депутат қол қойды, оның ішінде А.Н. Букейхановым.

Дала өлкесінің депутаттарынан оған а. н. Бөкейханов пен В. И. Ишерский қосылды. Реакция үкіметтің мәжбүр өзін ұзақ күтуге: екі депутаттың ішінде қалған қол қойған воззвание болды айыпталып, сот алты ай қорытындысы мен алдағы уақытта лишались құқық да түсуге Думасының. Алайда Ә.н. Бөкейханов қоғамдық өмірге қатысудан шет қалған жоқ. I Дума таратылғаннан кейін көп тәжірибелі журналист және талантты публицист Ә. Бөкейханов 1906 – 1907 жж. Омбы «Ертіс», «Омич» және «Дала дауысы» газеттерінде өзінің идеялық ұстанымдары бойынша Конституциялық-демократиялық партияның жергілікті бөліміне жақын жұмыс істеді.

Қиын жағдайда Ақмола облысының қазақтарынан I Мемлекеттік Думаның депутатын сайлау өтті. Сайлау 1906 жылы 15 маусымда Көкшетау қаласында өтті. Алты адам депутаттыққа сайланды. 36 жастағы мулла Шаймерден Қосшығұлов (1874–1937) жеңіске жетті. Ол Ақмола облысының 94 сайлау дауысын алды [13, 176 бет]. Жерлестерінің арасында ол көшпенді халықтың мүддесін отарлау мен қоныс аударудан қорғау үшін күрескендігімен, көрнекті діни қайраткер Науан Таласовтың сыбайласы болған, сол үшін билік жүйелі түрде қудалаған. Сайлаудан аз уақыт бұрын Ш. Қосшығұлдарды әкімшілік Дала өлкесінен тыс Якутияға жер аударды, бірақ халықтың талабы бойынша патша өкіметі оған қайтуға рұқсат беруге мәжбүр болды.

I Мемлекеттік дума ұзаққа созылмады – бар болғаны 73 күн. Дума депутаттарының едәуір бөлігінің демократиялық өзгерістерге деген ұмтылысына алаңдаған патша үкіметі оны 1906 жылы 9 шілдеде таратып жіберді. Өскеменнен берілген ақпаратта қала тұрғындарының реакциясы былай болды: «бізге Мемлекеттік Думаның таратылуы туралы хабар келгенде, көбісі бұған сен-

беді...халық өкілдері мен жоғары бюрократия арасындағы қақтығыстың сөзсіздігі осы жерде болжанғанымен, көңіл-күй күйзеліске ұшырады» [14, л. 11]. Мемлекеттік Думаның таратылуы дала халқының «конституциялық мекемеге» деген сенімін қатты сілкіндірді, оның қызметі негізінен оның талаптарын жүзеге асырумен байланысты болды.

Дала аймағындағы II Мемлекеттік Думаға сайлау Ресейдің орталық провинцияларындағыдай мерзімде – 1907 жылдың қаңтар – ақпан айларында өтті.

Өткен сайлау нәтижесінде, Семей облысы әскери губернаторының мәліметі бойынша, мұндағы сайлаушылардың көпшілігі қала тұрғындарынан кадет партиясының өкілдері болған.

Билік кейбір азаматтарды әр түрлі сылтаулармен, ең соңғы сәтте, әдетте, таңдау бойынша облыстық комиссиялардың шешімімен тізімнен шығарды. Мұндай тағдыр, мысалы, I Думаның бұрынғы 2 депутаты В.И. Ишерский мен А.Н. Бөкейхановтың басына түсті [15, л. 2].

Жалпы, Дала өлкесіндегі сайлау мынадай нәтижелер берді: Ақмола облысының қазақ халқынан II думаға Ш.Қосшығұлов, Семей облысынан – Сейтенов болысының басқарушысы Т. Норекенов; Семей облысының орыс халқынан – Н.Я. Коншин, Сібір казак әскерінен и. п. Лаптев, саяси сенімдері бойынша – кадет; Ақмола облысының орыс халқынан социал-демократ А.К. Виноградов.

II Думадағы сайлау нәтижелері мен сайлаудың өзі дала халқының демократиялық өзгерістерге деген қызығушылығын көрсетті. Бұл II Думадағы әкімшіліктің қысқартылған сайлау құқықтары мен кедергілерімен көпшілік патша Ресейдің әлеуметтік-саяси жүйесіндегі өзгерістерді жақтайтын халық арасында беделге ие адамдарды сайлады. Мұны біз олардың бұрынғы іс-әрекеттерінің сипаттамасынан ғана емес, олардың Таврия сарайының қабырғаларында жасаған депутаттық жұмысынан да көреміз. Олар шынымен де өз сайлаушыларының жазаларын орындады және олардың міндеттері мен сенімдеріне адал болды.

Список литературы

1. Демин В.А. Ресей Мемлекеттік Думасы (1906 – 1907): жұмыс істеу механизмі. Мәскеу. 1996. Б.33.
2. ҚР ОМ. Ф.25. Оп.5. Д300. Л.6.
3. Сол жерде. Л.6.
4. Сол жерде. Л.9.
5. ҚР ОМ. Ф.64.Оп. 1. 2322. Л. 116.
6. Сол жерде. Л. 116.
7. Сол жерде. Л. 116 об.
8. Сол жерде. Л. 11.
9. ГАРФ. Ф. ОО. 1905. 1350 ж. С.81. Л. 4.
10. 1907 жылдардағы Қазақстандағы революциялық қозғалыс құжаттар мен материалдар жинағы. Алматы, 1955. 69 б.
11. Сол жерде. 62 б.
12. Қазақстандағы революциялық қозғалыс. С 73.
13. Калининчев Ф. и. Ресейдегі Мемлекеттік дума. М., 1957. 138 б.
14. Бөкейханов А. Дала өлкесіндегі сайлау. 1906. Семей облысы // Простор. 1998. №10. 253 б.
15. Ц Г А Р К. Ф. 15. Оп. 1. 1307 ж. Л. 138.